

AZ -ÉK TÖBBESJEL KIALAKULÁSA AZ ADATOK TÜKRÉBEN

KUGLER NÓRA

(Eötvös Loránd Tudományegyetem)

1. Az additív (PL) és az asszociatív többes szám (APL)

A tanulmány középmagyar szövegtörzsek adatai alapján (TMK,¹ MHC²) a funkcionális kognitív nyelvészet keretében (l. Brdar–Brdar-Szabó 2013) fogalmaz meg hipotézist arra vonatkozóan, hogyan különbözött el az -ék ún. asszociatív többesjel (pl. *uramék*) az additív többséget jelölő szerkezetektől (pl. *urak*, *uraim*) (vö. Corbett 2000; Moravcsik 2003; Brdar–Brdar-Szabó 2013).

1. táblázat:

Az additív és az asszociatív többség összevetése (Kugler 2016)

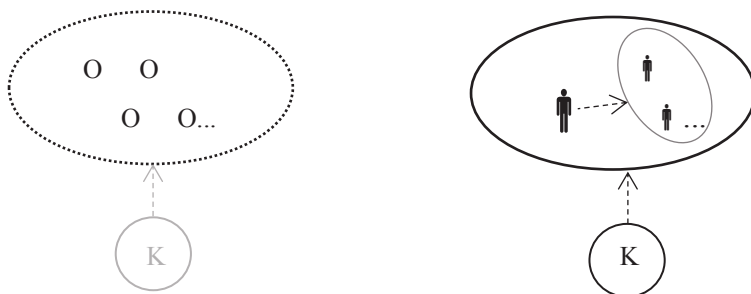
additív többség (PL)	asszociatív többség ³ (APL)
pl. <i>asztalok</i> , <i>rendőrök</i> , <i>Kovácsok</i>	pl. <i>*asztalék</i> , <i>rendőrék</i> , <i>Kovácsék</i>
homogén halmaz (egynemű és egyenrangú elemekből áll)	heterogén halmaz (hierarchikus viszonyok a halmazon belül: fokális figura és háttérben maradó figura/figurák)
a halmaz (térben-időben) körülhatárolható entitásokból áll	a halmazt személyek alkotják
maga a halmaz a tagok kategoriális összetartozásán alapul; az elemek között nem feltétlenül van más összetartozási viszony	a halmaz a fokális figurával való összetartozáson alapul; a viszony kohezív; családi > egyéb stabil társas > alkalmi társas reláción alapul
a konceptualizáló működése nem feltétlenül jut szerephez az értelmezésben	mindig nézőpontfüggő (referenciapont-szerkezet, szubjektívizáció ⁴), csoportkonstruálás, identitásképzés

¹ Lásd <http://tmk.nytud.hu/>, a korpusz bemutatására lásd Novák et. al.

² 16–18. századi digitalizált szövegekből összeállított kb. 5 millió szót tartalmazó szövegtörzs. A korpusz pontos mérete 5 185 663 szövegszó a forrásjelzésekkel együtt. A „vegyes korpuszt” a MEK (<http://mek.oszk.hu/>), a Magyar Irodalmi és Könyvtári Nagyszótárának korpusza / Magyar történelmi szövegtár, röviden MTSz. (<http://www.nytud.hu/hhc/>), valamint az ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézet Reneszánszkutatások Posztgraduális Központja által digitalizált Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény (<http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/corpus/corpus.htm>) szövegeiből állította össze és szűrte meg az -ék jelre vonatkozóan Mártonfi Attila. Ezt az önzetlen, hatalmas munkát ezúton is köszönöm neki.

³ A táblázathoz felhasznált szakirodalom: M. Korchmáros 1995; Moravcsik 2003; Brdar–Brdar-Szabó 2013.

⁴ L. Langacker 2006.

1. ábra:
Az additív és az asszociatív többség ábrája

Az ábrában a K a konstruáló szubjektum működését jelöli. Az elemek számának az ábrában nincs jelentősége, két elem már elég ahhoz, hogy a halmazt többeleműként dolgozzuk fel.

Az *-ék* többesjel funkciójáról a szakirodalom (mind a 19., mind a 20. századi) a saját korában megfigyelhető előfordulások alapján alakítja ki leírását.

Az *-ék* jelnek (pl. *Kovácsék*) a magyar szakirodalomban leírt funkciója a heterogén többség jelölése (M. Korchmáros 1995). Elnevezése ennek az alapján heterogén többesjel (M. Korchmáros 1995), illetve asszociatív többesjel (Moravesik 2003). A középmagyar adatokra azonban a csoport homogén megkonstruálása volt jellemző (Brdar–Brdar–Szabó–Kugler 2015). Előrebocsátom, hogy a heterogén és homogén fogalmakat csak nagyon korlátozottan tartom megfelelőnek a megkonstruált csoportok jellemzésére (l. Kugler 2016), de igyekszem alkalmazni ezeket a kategóriákat a nyelvészeti diszkurzusban megfigyelhető erős beágyazottságuk miatt.

A tanulmány bemutatja az *-ék* jellel jelölt többség megkonstruálásának jellemzőit és főbb mintázatait a középmagyar korban (kitekintéssel későbbi korszakokra), továbbá feltárja az additív többségtől való elkülönülés lehetséges, a szerző által leginkább valószínűsített motivációit. Ezt megelőzően azonban szükséges áttekinteni az asszociatív többség kialakulására vonatkozó elgondolásokat.

2. Az *-ék* többesjel kialakulására vonatkozó elgondolások

Az asszociatív többes ma tipikus *Kovácsék*-féle mintázata alapján kézenfekvőnek tűnik az *-ék* jel kialakulásának az a magyarázata, amely szerint az az *-é* birtokjel és a *-k* általános többesjel kapcsolatából jött létre (vö. Simonyi 1895: 581; M. Korchmáros 1995).⁵ Ennek a magyarázatnak az erejét növeli, hogy az asszociatív többes jelölje más nyelvekben is összefüggésben van az additív többesjellel (Corbett 2000: 241). Elfogadva

⁵ M. Korchmáros 1995 részletesen tárgyalja az *-ék* többesjel eredetére vonatkozó feltevéseket, erre ebben a pontban mindvégig építék. Szükségese nek gondolom azonban egyfelől a szakirodalom újbóli kritikai áttekintését, másfelől az újabb megközelítésekkel való kiegészítését.

ezt a magyarázatot az a kérdés vetődik fel, mi motiválta e két morf(éma) összekapcsolódását. Az *-é* birtokjelet ugyanis nem követheti *-k* többesjel ADDITÍV TÖBBSÉG funkcióban produktív mintázatban.

A Simonyi előzményként hivatkozik Czuczor és Fogarasi szótárának magyarázataira és etimológiájára (lásd (1)). Ebben azonban valószínűbb alternatívaként az is megjelenik, hogy az *-ék* az *ők* személyes névmásból származik.

(1) „[...] több személyt jelentő rag személynevek és némely személynévmások mellett, t. i. jelenti mindazokat együtt véve, kik a megnevezett személylyel vérségi, vagy családi, vagy más társadalmi viszonyban állanak, magát az illető személyt is bele értve, pl. *Kazinczy-ék, bíró-ék, Péter-ék, barátom-ék, bátyám-ék, uram-ék.*” [...] „Ez vagy öszve van téve a birtokos *é*-ből és többesi *k*-ből, vagy ami hihetőbb ezen *ék* maga az *ők* szó, tehát: *Kazinczy-ők, bíró-ők, Péter-ők*” (Czuczor–Fogarasi 1864: 481).

Bár az *ők* személyes névmást etimonként én sem valószínűsítem, érdemes megemlíteni, hogy például a mandarin kínaiban pont ilyen szerkezetből jött létre az asszociatív többség jelölője, és a nem standard angolból is hozható példa hasonló mintázatra (bár a grammatikalizáció lényegesen alacsonyabb fokán) (l. (2)–(3), id. Moravcsik 2003: 470).

- (2) *zhangsan tamen*
[személynév] *ők*
'Zhangsan és csoportja'
- (3) *John 'n them*
[személynév] és *ők*
'John és a hozzá tartozó személyek'

Érdemes azt is szem előtt tartani, hogy a többes szám 3. személy kifejezése nem függetleníthető a többes számtól, mivel mind a névmások (pl. *ők, övék*), mind a személyjelölő toldalékok tartalmazzák az additív többesjelet. Amellett fogok érvelni, hogy a hangzás és a funkció alapján is kapcsolat teremthető az asszociatív többesjel és a T/3. sz. birtokos személyjel között (pl. *Fészkéket formállyák* 'fészküket'),⁶ valamint az APL-jelölő és az *övék* névmás között.

A Simonyi- és a Czuczor–Fogarasi-féle etimológia integrációját valósítja meg Boksay Zoltán (2012).⁷ Amellett érvel, hogy a *Gáborék* típusú, családra utaló mintázatban kapcsolódott össze az *-é* birtokjel és a *-k* többesjel, méghozzá olyan szerkezetben, amelyben az alábbi kérdés-felelet párok lehetségesek.

⁶ Mártonfi Attilának köszönöm, hogy erre ráirányította figyelmemet önmagában azzal, hogy nem szűrte ki az MHC korpuszból ezeket a „vaktalálatokat”.

⁷ Az idézett munka egyáltalán nem tartalmaz szakirodalmi hivatkozásokat.

2. táblázat:
Az -ék mof(éma)kapcsolat magyarázata Boksa (2012) szerint

	1	2	3	4	5
a	Gábor mellett áll egy asszony.	Ki ő?	Anna.	Gábornak a felesége?	Igen, a Gáboré.
b	Gábor mellett áll egy diáklány.	Ki ő?	Kati.	Gábornak a lánya?	Igen, a Gáboré.
c	Gábor előtt áll egy kisfiú.	Ki ő?	Lacika.	Gábornak a fia?	Igen, a Gáboré.
d	Hárman állnak Gábor körül.	Kik ők?	–	Ők a Gábor családjának a tagjai?	Igen, ők a Gáborék.
e		Kik ők?			Ők a Gáborék.

Feltűnő lehet, hogy míg a vegyült szerkezetet bemutató sor kifejezése ép (e-5), az, amiből a vegyülék létrejönne (d-5) nem lehet felelet a táblázatban szereplő kérdésre (d-4). Bár a 2. táblázat magyarázata nem sikeres, megerősíti azt az intuíciót, hogy az -é a csoportnak a töben megjelölt kifejezésen keresztüli elérését (l. referenciapont-szerkezet, Tolcsvai Nagy 2005; Brdar–Brdar-Szabó 2013), a -k pedig a csoportot alkotó személyek többségét jelöli az -ék toldalékban mint kompozitumban.

Mészöly Gedeon etimológiája (1908, 1909) szerint az -ék szerkezetében az -é lativusrag, a -k nyomatékösítő ragelem, a kifejezés tehát az -ék helyhatározóval függ össze (Mészöly 1909: 261). Mészölyvel egyetértve Bárczi Géza is lativusrag eredetűnek tartja az -ék toldalékot. Szerinte is a finnugor *-k lativusrag van nemcsak „-k ~ -g alakban az -ig ~ -ék stb. határvető ragunkban [...]”, hanem „az -ék – bíróék stb. – képzőben, mely nyelvjárásban egyszersmind rag szerepét is betölti” (Bárczi 1971: 130–1).

Motiváló tényezőként nem vetem el Mészöly és Bárczi magyarázatát, etimológiaként azonban problematikusnak tartom. M. Korchmáros (1995) is idézi Beke Ödönnek Végh Józseftől származó adatait, amelyek szerint a családra referáló többesjeles személynév is alkalmas lehet irány kifejezésére. A (4) példában a *Vörösök* 'Vörösékhez'; a *Vörös családhoz* jelentésben szerepel (Beke 1955: 103).

(4) *Kiészülüdnek Vörösök, mer mékhítág bennüket a kérésztülüre*

Nyomósabb érv azonban, hogy ez a magyarázat azt feltételezi, hogy egy szűkebb körű, regionálisan kötött jelenség áll a háttérben az asszociatív többesjel kialakulásának. Továbbá azt is, hogy a kialakulás olyan szerkezetekhez kötődik, amelyeknek a töve családnév (illetve családra referáló kifejezés). Ennek azonban ellentmond az, hogy különböző területi és szociokulturális változatokban is adatolható és gyorsan terjedő jelenség volt APL a középmagyar korban, és konstrukcióiban nem a családnévi (családra referáló) tő volt a leggyakoribb.⁸

⁸ Itt jegyzem meg, hogy regionális kötöttséggel nem személyekből álló csoportra vonatkozó APL-konstrukció is adatolható. Csúry olyan, az Őrségből származó adatokat is említ, mint a *lóamék, tehenémék; lóadék, tehenédék, kokasodék* (Csúry 1936: 12). Érdemes megfigyelni, hogy

Brdar és szerzőtársai (Brdar et al. 2015, 2016) úgy vélik, hogy a ma innovatívnak számító APL sem előzmény nélküli, nem magyarázható egyszerűen például a *katonáék-nál* (vö. M. Korchmáros 1995) mintájával (l. (5)–(8)).

- (5) „*Rendőrök* továbbra is szolg. gépjárművek armadájával járnak húsos menüzni, ill. haza vasárnapi maradékra.” (Google)⁹
- (6) „*Kormányék* nekiesnének a fáknak is – tiltakozunk [...]!” (Google)
- (7) „[...] úgy tudom, *otp-ék* ezer havidíjat kérnek [...]” (Google)
- (8) „[...] volt aki cikizett érte [telefonért] és azt mondta *új gazdagék* felé törekszem.” (MNSz.)

A *rendőrök*, *kormányék*, *OTP-ék*, *újjazdagék* típusú (homogenizáló és ironizáló) konstruálásra vonatkozóan Brdar és szerzőtársai felvetik, hogy az *ék* végű, főnévképzővel alkotott, halmazt jelölő főnevek is (pl. *süppedék*, *olvadék*) motiválhatták ennek a régi-új konstrukciónak a megjelenését. Az (*é*)k végződésű halmaznevek megerősítik a végződéssel összekapcsolható morfológiai funkciót, a többség kifejezését (Bybee–Moder 2007: 131–2, 144). A főnévi szóalak *k* végződésével asszociálódó ’többség’ a magyarázata annak, hogy a *vakondok* kifejezésből elvonással *vakond* lett, és annak is, hogy a lexikalizálódott személynévmások esetében *k* formában (is) kifejeződik a többség (pl. *enyémek* ~ *enyéimek* ’enyéim’).¹⁰

Az innovatív APL-t részletesen vizsgálja Brdar et al. (2015, 2016), Kugler (2016), hely hiányában ennek nem szánok több figyelmet a jelen tanulmányban. Arra azonban érdemes ráirányítani a figyelmet, hogy az (5)–(8) adatok jellemzője a homogenizálás,¹¹ a csoport külső perspektívából, tipikusan negatív attitűddel történő megkonstruálása.

3. A korpuszalapú vizsgálat

3.1. Az empirikus adatok

Az -ék konstrukció a középmagyar korban különböződött el az additív többséget jelölő szerkezettől. Kutatótársaimmal (Brdar et al. 2016; Kugler 2015) a középmagyar korra vonatkozóan a Történeti magánéleti korpuszt (TMK, 1526–1772)¹² és egy kb.

ezek általában homogén többséget jelölnek. Ide kapcsolható még a *szűnyogék* adat, amely Fekete István Tüskevár című regényéből származik (Matula megszólalásában fordul elő). A köznyelvi, ÁLLAT fokális figurával megalkotott csoportok tipikusan heterogén összetételűek (pl. *Ma nem látam Jackéket*. Jack egy terrier, az ő neve ismert a beszélő számára, a gazdáié nem feltétlenül).

⁹ A Google jelzésű adatokat a keresőprogram segítségével nyertük.

¹⁰ Ezzel analóg az, ahogy a főnévi szóalak *t* végződése a tárgyesettel asszociálódik (vö. *jacket* > *dzseki*; ’automatikus tárgyeset’; *engemet*).

¹¹ Köszönöm a tanulmány lektorának az észrevételét azzal kapcsolatban, hogy ezek a szerkezetek nem egyformán homogenizálnak. Ezzel teljes mértékben egyetértek, de az adatok finom elemzését e helyütt nem volt mód elvégezni. A homogén-heterogén konstruálás szempontját kissé részletesebben tárgyalja egy másik munka (Kugler 2016: 68).

¹² <http://tmk.nyud.hu/> A korpusz használatához nyújtott segítségért hálás vagyok Dömötör Adrienne-nek és Varga Mónikának.

5 millió szót tartalmazó szövegtörzset vizsgáltunk (MHC, 16–18. sz.).¹³ A TMK lekérdezésekor (2015. július 10-én) 110 adatot kaptunk, az adatok alapján az *uramék*, *uraimék* alakok túlsúlya volt megfigyelhető. Az *úr.PxS1-ék* szóalak mind a példány-, mind a típusgyakoriság szempontjából kiemelkedő, a konstrukció kialakulása és sematizációja szempontjából is központi mintázat (ún. konstrukciós főnév).

- (9) „Hiszem, Eszterház Antal s Andrassi *uraimék* itt vannak.” (TMK, Kár 13.)
 (10) „Értem pedig itten kivált a két leányim Máriát és Juliannát és vejeim tekintetes Paxi András és tekintetes Miliesz József *uramékat*” (MHC, Hatvani)
 (11) „Lám miként tudgyák *Tiszt-uramék* még a' falukban-is ki-keresni a' szépet” (MHC, Dugonics)

3. táblázat:

A TMK -ék szerkezeteinek megoszlása (N=110)

szóalakszerkezet		példány (db)			arány (%)	
úr.PxS1-ék	<i>uramék</i>	7	60	70	55	64
	<i>uraimék</i>	53				
Ncom-ék		10	10		9	
Nprop-ék		40	40	40	36	36

Az adatok kategorizálásakor a morfológiai konstrukciót vettem alapul, tehát ha például az *uramék* kifejezés személynévhez kapcsolódott is (mint például a (10) adatban), az *ur-* köznévi tő miatt a mintázatot az Ncom-ék (közszói főnévi tövű) konstrukció a eseteként regisztráltam. Ezt a megoldást azért választottam (annak ellenére, hogy ilyenkor az *-ék* művelete valóban nem szóalapú),¹⁴ mert alternatív konstruálási módnak tekintettem (a (10) példánál maradva) a „*vejeim tekintetes Paxi András és tekintetes Miliesz József uramékat*” és a *Paxi Andrásékkal* vagy *Miliesz Józsefékkel* lehetséges megoldásokat (továbbá az *-ék* jel nélküli megvalósulásokat, pl. *vejeimmel*). Jelentőséget tulajdonítottam tehát az adatolható morfológiai mintázatoknak és ezek gyakorisági különbségének (vö. Langacker 2009).

A 3. táblázatból jól kiolvasható, hogy a tulajdonnévi tövel alkotott szerkezet típusgyakorisága jóval elmarad a köznévi tövektől, ezek körében pedig *úr.PxS1-ék* konstrukciónak a legnagyobb a típusgyakorisága, az *uraimék* szóalaknak a legnagyobb a példánygyakorisága.

Az *uraimék* szóalak homogén többséget jelöl, a megszólított (vagy az említett) szereplők tiszteletteljes csoportba foglalását valósítja meg a megnyilatkozó kiindulópontjából. A csoport sokszor alkalmi, az együttes cselekvésen alapul, az összetartozási viszonyok változatosak, de az egyes csoporttagok és a konstruáló közötti viszony nagyon hasonló (vagy akár azonos). A kifejezésben az *-m* (*uraimék*) a megnyilatkozóhoz való lehorgonyzást jelöli. A szerkezet az *uraim* szóalakhoz képest szemantikailag komplexebb

¹³ A korpusz pontos mérete 5 185 663 szövegszó. Az MHC összeállításáért és a szűréséért Mártonfi Attilának mondok köszönetet.

¹⁴ Lásd Kenesei 1998: 78. Köszönöm Sass Bálintnak, hogy e módszertani lépés kifejtésének szükségességére ráirányította a figyelmemet.

és alakilag jelöltebb. Mivel az *uraim* szóalakban a többség már kifejeződik, az *-ék* elsődleges szerepe nem a többségnek, hanem az összetartozásnak a kifejezése,¹⁵ az értéktelítő csoportkonstruálás (vö. Tolcsvai Nagy 1996).

A szövegtípusok közötti nagy különbséget mutatja, hogy az azonos időszakban keletkezett szövegekből álló MHC más arányokat mutat.

4. táblázat:

Az MHC *-ék* szerkezeteinek megoszlása (N=73)

szóalakszerkezet	példány (db)			arány (%)	
úr.PxS1-ék	<i>uramék</i>	17	68	71	93
	<i>uraimék</i>	51			97
N _{com} -ék	3	3		4	
N _{prop} -ék	2	2	2	3	3

Az MHC-ban az úr.PxS1-ék konstrukcióhoz képest elenyésző a tulajdonnévi tő aránya. Feltehetőleg a TMK által reprezentált magánéleti szintér, illetve az előszóban elhangzó és lejegyzett narratívák jelenthették a terepet az N_{prop}-ék „puszta”, tiszteletadó forma nélküli konstrukció terjedéséhez.

Az úr.PxS1-ék konstrukció vagy önmagában jelölte a csoportot vagy összekapcsolódva más kifejezésekkel. Az egyes mintázatok arányait mutatja be az 5. táblázat az MHC adatai alapján. A táblázatban csak a homogenizáló csoportkonstruálás adatai szerepelnek.

5. táblázat:

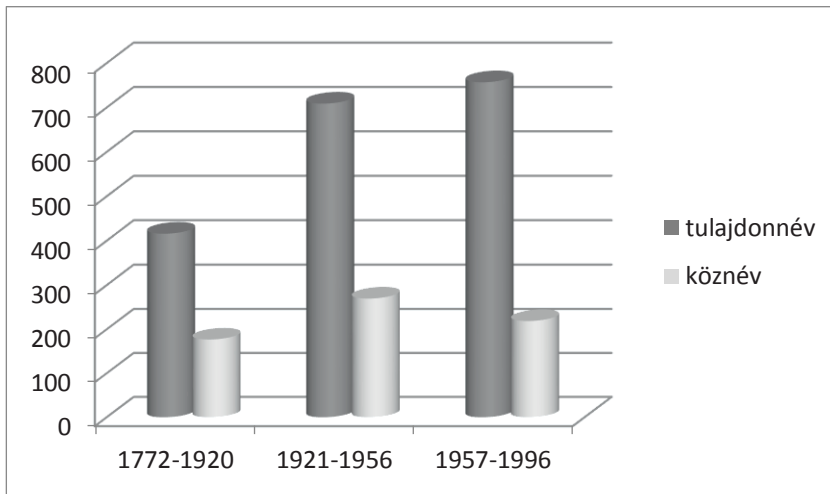
Az MHC homogén *uramék*, *uraimék* szerkezetei

konstrukció	példány (db)	arány (%)
<i>uramék/uraimék</i>	5	9,6
foglalkozásnév + <i>uramék/uraimék</i>	26	50,0
név + <i>uramék/uraimék</i>	13	25,0
népnév + <i>uramék/uraimék</i>	7	13,5
rokonságnév + <i>uramék/uraimék</i>	1	1,9
összes	52	100,0

Az arányok a középmagyar kor után változtak. Ez főképp nyelvváltozási folyamattal magyarázható, de az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az egyes időintervallumokra eltérő összetételű és méretű szövegállomány alapján tudunk csak következtetni.

¹⁵ Nyelvjárásokban a többség többszörös jelölésére is van példa. Csúry Bálint közli, hogy „Göcsejben, az Őrségben és Hetésben a több birtokú személyragozásban ilyen alakok fejlődtek: *fiaim*, *kertyeim*, *bátyáim*, *házoim*; *fiaid*, *kertyeid*, *házaid* stb.; *lovaink*, *ökrein*, hol a birtok többsége kétszer is ki van fejezve” (Csúry 1936: 12). Ez szintén a *-k* konstrukció sémájának az erejét mutatja.

A jelen munkában csak kitekintésképpen szólok a későbbi korszakokról. A megfigyelések a Magyar történeti szövegtár (HHC, 1772–1992) korpuszának elemzésére épülnek.¹⁶ Ebből a korpuszból 2575 *-ék* példányt elemeztünk, az időintervallumokat önkényesen, de tudatosan különítettük el a nyelvközösség történetét és az adatok arányait is figyelembe véve. A 2. diagramon a tulajdonnévi és a köznévi szerkezetek száma látható az egyes intervallumokban.

2. diagram:
A tulajdonnévi és a köznévi szerkezetek száma a HHC-ban

A tulajdonnévi szerkezetek aránya, és ezzel a heterogén konstruálás aránya is egyre nőtt az idő előrehaladtával. Az *-ék* szerkezet jellemzőjévé vált a heterogén konstruálási mód, amelynek lényege, hogy a megnyilatkozó egy fokális figurán keresztül létesít mentális ösvényt a csoport többi tagjának az eléréséhez (Brdar–Brdar-Szabó 2013).

A ma innovatívnak számító szerkezet (vö. *rendőrék* az (5) adatban) egyik típusa a 18. század utolsó negyedéből már adatolható.

(15) Nézze meg Plebános Uram ha ez igazság vólna mi lenne e világból Magyarországon *Plebános Uraimék* pusztítanak a reformátust Prussziában Hollandiában Angliában Dániában Svétziában reformátusok lutheránusok pusztítanak a catholicust [...] (MHC, Bessenyei 1778)

(16) Az emberi elme tehetségeit harmóniásan kellene művelni; s predikátor uraimék jól tennék, ha a száraz morál tanítása közben holmit elegyítenének, ami az imaginációt s ingeniumot is okkupálja. (MHC, Kazinczy 1804)

¹⁶ <http://www.nytud.hu/hhc/>, az elemzett példányok száma 2575. Köszönjük Ittész Nórának és Simon Lászlónak a mintavételezésben nyújtott segítséget.

A (15) és a (16) példában egyszerre nyilvánul meg a tiszteletadás és a megnyilatkozó mentális távolsága a csoporttól (egyet nem értés annak vélekedésével, szándékaival stb., illetve a nem harmonikusan kiművelt tehetséggel összefüggő értékítélet és elvárás).

3.2. Az APL *-ék* jelölését motiváló tényezők

Az additív többestől való elkülönbözés konstrukciós mintája feltevésem szerint az *övék* kifejezés volt,¹⁷ az egyetlen olyan szóalak, amelyben az *-é* birtokjelet ('összetartozás, referenciapont-szerkezet') *-k* többesjel követte. Az *övék* névmási szóalak az ómagyar kortól kezdve mintát szolgáltatott az *-é-k* morfkapcsolatra. Az *övék* a HHC-ban a leggyakoribb *-é-k* morfkapcsolatra végződő szó, 258 előfordulással több mint háromszor olyan gyakori, mint a leggyakoribb főnév + *-ék* szerkezetű kifejezés, az *uraimék* (77 előfordulás). A névmásnak a főnévi kifejezésnél sematikusabb jelentése magyarázza ezt a nagy gyakorisági különbséget.

Az *övék* névmással a beszélő azt jelöli, hogy több, 3. személyüként feldolgozott szereplőn keresztül (l. referenciapont) a figyelmet egy olyan entitásra (l. célszerkezet) irányítja, amellyel a személyek összetartozási viszonyban állnak. A viszonyban referenciapontként működő személyek az összetartozási viszonyban homogén módon, BIRTOKOS-ként szerepelnek ('a birtokos több ő'). A *-k* többesjelnek a birtokos szám-személy paradigmában az *övék* névmás létrejöttékor már 'többes szám 3. személy' értéke volt (Korompay 1991: 261). Etimológiailag motivált szemantikai kapcsolat létesül tehát az 'ők, több ő' jelentésű és az általánosabb 'több' jelentésű *k* végzések között.

Az *övék* névmási alak és az *uraimék* szóalak közötti formai és szemantikai kapcsolatokat a 6. táblázat mutatja be.

6. táblázat:

Az *övék* és az *úr.PxS1-ék* konstrukció közötti formai és szemantikai kapcsolatok

új szerkezet, APL	<i>uraim</i>	<i>-é k</i>	TÖBB MEGSZÓLÍTOTT (EMLÍTETT) SZEMÉLY	ÖSSZETARTOZÁS (társas jellegű)	a megnyilatkozón keresztül elérhető személyek csoportja	N CSOPORTTAG (minden tag 'uram')
konstrukciós minta	<i>öv</i>	<i>-é-k</i>	TÖBB BIRTOKOS (SZEMÉLY)	ÖSSZETARTOZÁS (birtoklás-jellegű) személyek összetartozása a birtoklásban	személyeken keresztül elérhető dolog	N ('ők') BIRTOKOSOK, EGYÜTTESSEN

¹⁷ Ennek szerkezetére lásd Sipos 1991: 361, 376.

Az *övék* és az *úr.PxS1-ék* egyaránt társas jellegű összetartozást képvisel. A viszony jellege (hány 3. személyű szereplő milyen viszonyáról van szó) az *övék* fogalmi szerkezetében nem kerül előtérbe, míg az új konstrukcióban ezt a viszonyt mindig fel kell dolgozni. Az *-ék* APL funkciója elsődlegesen a csoportkonstruálásban határozható meg.

Az *uramék/uraimék* értéktelítő konstruálása elkülönbözés a semleges *övéktől*.¹⁸

A motivációk körébe érdemes bevonni a többes számú, harmadik személyű birto-
kos személyjel *-ék* változatát is (pl. *fészkék* 'fészkük') (*zywekbe* [KeszthK. 18] 'szívükbe'
[Korompay 1991: 277]).¹⁹

3.3. Homogén és heterogén csoportkonstruálás

Az *úr.PxS1-ék* szerkezettel a megnyilatkozó homogén csoportot konstruál meg. Az *úr.PxS1-ék* szerkezet homogenitása azonban nem kerül előtérbe addig, amíg létre nem jönnek és meg nem szaporodnak a heterogén szerkezetek (pl. *Kazinczyék*, l. Brdar–Brdar-Szabó 2013). A heterogén szerkezet nem számolja fel az *övék* és az *úr.PxS1-ék* szerkezetben megfigyelhető homogenitást, hanem részlegesen megőrzi: a háttérben álló figurák viszonya ugyanis homogén jellegű, kidolgozatlan, általában a csoport határai sem egyértelműek.

A *-ék* jeles konstruálás perspektivikusságának jellemzője a SZOCIÁLIS TÁVOLSÁG. A személynév/-nevek + *uramék, uraimék* konstrukcióban ez a távolság a tiszteletadással asszociálódik, a konstruálás értéktelítő. Más mintázatokban (pl. FOGLALKOZÁS vagy JELLEMZŐ + *uramék, uraimék*) negatív attitűd (ÉRZELMI, MORÁLIS stb. TÁVOLSÁG) kifejezését is azonosíthatjuk a 16–18. századi adatokban. A negatív viszonyulás az MHC 51 *uraimék* előfordulásából 4 (7,8%), a 17 *uramék* előfordulásából 2 adat esetében (11,8%) volt egyértelműen azonosítható. (Az APL és a beszélői attitűd összefüggésével Brdar et al. 2016 foglalkozik behatóan.)

4. Összefoglalás

A tanulmány a többséget kifejező *-ék* szerkezet kialakulását és konstrukciós séma-
it vizsgálta a középmagyar adatok alapján, kognitív nyelvészeti keretben. Azt a meg-
figyelést tette, hogy az *-ék* szerkezet konstrukciós főneve az *úr* megszólító/említő kife-
jezés. Az *úr.PxS1-ék* szóalak mind a példány-, mind a típusgyakoriság szempontjából
központi mintázatnak minősül a magyar APL konstrukció kialakulása és sematizációja
szempontjából. Az *úr.PxS1-ék* szóalak tipikusan a személyhalmaznak mint csoportnak a
homogén konstruálását valósítja meg. Nem tartható tehát az az elgondolás, hogy az APL
definitív jellemzője a fokális figura megléte és a csoport heterogenitása. A rendelkezésre
álló adatok alapján úgy tűnik, hogy a heterogén konstruálási mód eltérő időben és mér-
tékben terjedt el a különböző nyelvhasználati szintereken és az ezekhez kapcsolódó szö-
vegtípusokban: a heterogén *-ék* szerkezet a formalitás kisebb fokával, a spontán történet-
elbeszéléssel kapcsolódhatott össze, míg a tiszteletadó, homogén csoportkonstruálás a
formalitás nagyobb fokával, a hivatalos vagy szépirodalmi igényű levelezéssel, memo-
árirodalommal.

¹⁸ Az APL különféle konstrukciói közötti dinamikus viszonyokat Kugler 2016 dolgozza fel kognitív nyelvelméleti keretben.

¹⁹ Ezt a tényezőt Kugler 2015 is tárgyalta.

A jelen munka a homogén és a heterogén konstruálási módok megkülönböztetésének problémáját tárgyalva arra a következtetésre jutott, hogy nem tartható fenn a két kategória merev elkülönítése (pl. az ún. heterogén többség esetében értelmezhető a homogenitás a háttérben álló figurák vonatkozásában).

A tanulmány – elfogadva Simonyi (1895) etimológiáját – amellet érvelt, hogy az APL-nek az additív többestől való elkülönülésében az *övék* kifejezés volt a konstrukciós mintája. Az APL első adatainak megjelenése előtt az *övék* névmás volt az egyetlen olyan szóalak, amelyben az *-é* birtokjelet (‘összetartozás, referenciapont-szerkezet’) *-k* többesjel követte. Az *övék* az elemzett korpuszokban a leggyakoribb *-ék* morféma kapcsolatra végződő szó, több mint háromszor olyan gyakori, mint a leggyakoribb főnév + *-ék* szerkezetű kifejezés (l. *uraimék*). A szerző érvelésében felhasználta az *övék* és az *úr.PxS1-ék* formai és szemantikai összefüggéseit. A lehetséges motivációk sorában került említésre az is, hogy a többes számú, harmadik személyű birtokos személyjelnek *-ék* változata is létezett (vö. *zywekbe* [KeszthK. 18] ‘szívükbe’ [Korompay 1991: 277], l. Kugler 2015), ez szintén növelte a birtokos szerkezetek motiváló erejét az asszociatív többes létrejöttében.

Hivatkozások

- Bárczi Géza 1971: Hangzóközi zárhangok szórványos geminációja az előmagyarban, *Magyar Nyelv* 67, 129–34.
- Beke Ödön 1955: Az *-ék* birtokképző ismeretlen alakja, *Magyar Nyelvőr* 79, 102–3.
- Boksay Zoltán 2012: A *Gáborék* típusú nevek eredete, *Édes Anyanyelvünk* 1, 10.
- Brdar Mario – Brdar-Szabó Rita 2013: Kik lehettek és kik lehetnek *Kazinczyék* vagy *Karinthyék*? A tulajdonnévi asszociatív többes *-ék* szerkezet értelmezésének útjai, in Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd szerk.: *A megismerés és az értelmezés konstrukciói, Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*, Budapest, Tinta, 204–23.
- Brdar Mario – Brdar-Szabó Rita – Kugler Nóra 2015: Hungarian morphological constructions in *-ék* between homogeneous and heterogeneous construal, előadás (The 13th International Cognitive Linguistics Conference, 22. 07. 2015., New-castle.)
- Brdar Mario – Brdar-Szabó Rita – Kugler Nóra 2016: A többség *-ék* jeles kifejezésének nyelvváltozási folyamata, in Balázs Géza – Veszelszki Ágnes szerk.: *Generációk nyelve*, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Inter Nonprofit Kft., MSZT, 319–31.
- Bybee, Joan L. – Moder, Carol Lynn 1983: Morphological classes as natural categories, *Language* 59, 251–70, reprinted in Bybee 2007.
- Bybee, Joan 2007: *Frequency of use and the organization of language*, Oxford, Oxford University Press.
- Corbett, Greville G. 2000: *Number*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Csúry Bálint 1936: *A népryelvi búvárlat módszere*, Budapest, Turul Szövetség.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1864: *A magyar nyelv szótára* II, A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából, Pest, Emich Gusztáv.

- Kenesei István 1998: A toldalékmorfémák meghatározásáról, *Magyar Nyelvőr* 122, 67–81.
- Korompay Klára 1991: A névszórágózás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I, Budapest, Akadémiai, 284–318.
- Kugler Nóra 2015: *Uramék, uraimék*, in Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk.: *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*, Budapest, ELTE BTK, 89–96.
- Kugler Nóra 2016: A többség *-ék* morfémás jelölésének nyelvváltozási folyamata (Kettősmozgások a mintázat jelentésváltozásában), in Ladányi Mária szerk.: *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére*, Budapest, ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 51–71.
- Langacker, Ronald W. 2006: Subjectification, grammaticization, and conceptual archetypes, in Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert eds.: *Subjectification. Various paths to subjectivity*, Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2009: Cognitive (Construction) Grammar, *Cognitive Linguistics* 20/1, 167–76.
- Mészöly Gedeon 1908: *Kettő*, *Magyar Nyelv* 4, 318–20.
- Mészöly Gedeon 1909: A denominális *-ék*-képző eredete. *Magyar Nyelv* 5, 258–64.
- M. Korchmáros Valéria 1995: Az *-ék* többesjel! *Néprajz és Nyelvtudomány* 36, 295–307.
- MNSz. = Magyar nemzeti szövegtár, <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>
- Moravcsik, Edit 2003: A semantic analysis of associative plurals, *Studies in Language* 27/3, 469–503.
- MTSz. = Magyar történeti szövegtár, <http://www.nytud.hu/hhc/>
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne [é. n.] Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. Kézirat. <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/projektbemutato.pdf>
- Simonyi Zsigmond 1895: *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon* I, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Sipos Pál 1991: A névmások, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I, Budapest, Akadémiai, 353–400.
- TMK = Történeti magánéleti korpusz, <http://tmk.nytud.hu/>
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996: *A magyar nyelv stilisztikája*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005: A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI, 43–70.